

Anadolu Ağızlarında 'Ağaç Sürgünü'

Prof. Dr. Hasan EREN

Türkçede ağaç sürgünlerine türlü adlar verildiğini biliyoruz. Örneğin *fışkı* (~ *fışgın*) 'bir ağacın dibinden çıkan ince dal, sürgün' olarak yaygındır. Bunun gibi, *filiz* de 'yeni sürmüş körpe ve küçük dal veya yaprak, sürgün' olarak kullanılır. Dilimizde bir bitkinin dibinden çıkan sürgün ve filizlere *piç* adı da verilir. Yerel ağızlarda budanmış yaşlı ağaçların budanan yerlerinden çıkan sürgünler *çuvgın* veya *şuvgın* olarak da geçer. Ağızlarda kullanılan *şuvga* (> *şığva*) ve *şuvka* biçimleri de 'filiz' anlamına gelir.

Çuvgın (> *şuvgın* > *şıfkın*) veya *şuvga* biçimleri dilimizin Anadolu'da geçirdiği iç gelişme sonunda kazandığı yeni türevlerdir. Bu türevlerin yerel ağızlarda kullanılan *çuvmak* '(ağaç) filiz vermek' kökünden *-gın* ve *-ga* ekleriyle oluşturulduğu açıktır. Ağızlarda *çuvmak* yanında *cıvmak* (> *civmek*) biçimi de göze çarpar. *Şuvgın* (> *şıfkın*) gibi, *fışkın* (~ *fışgın*) da dilimizin iç gelişme yoluyla kazandığı bir biçimdir. O açıdan bu biçimin komşu diyalektlerde geçmemesi doğaldır. Bu yeni türevlerin açıklanmasında güçlük çekmediğimizi de dile getirelim.

Robert Dankoff (*Armenian Loanwords in Turkish*, Wiesbaden 1995, 559) *şığva*, *şuvga*, *şuvka*, *şuvgın*, *şıfkın* gibi birtakım biçimlerin Ermeniceden geldiğini yazmıştı. Etimolojik sözlüğümde (*şuvga* ve *çuvgın* maddelerinde) Dankoff'un bu açıklamasına katılmadığımı dile getirmiştim. Sözlüğümde *fışkın* biçiminin de göçüşme sonunda oluştuğunu açıklamıştım.

Ağızlarda dar bir çevrede kullanılan birtakım biçimler de göze çarpar. Örneğin *kana* biçiminin yalnız Manisa'da 'asmaların, ağaçların diplerinden çıkan filizler, piç' olarak geçtiği anlaşılıyor. Bu biçimin Rumcadan alındığını biliyoruz (Christos Tzitzilis, *Griechische Lehnwörter im Türkischen (mit besonderer Berücksichtigung der anatolischen Dialekte)*, Wien 1987, 158).

Ne var ki Anadolu ağızlarında kökeni anlaşılmayan birtakım biçimler de vardır. Örnek olarak bu yazımın konusunu oluşturan *baladız*, *balavdız*,

Anadolu Ağızlarında 'Ağaç Sürgünü'

paladız... biçimlerinin kökeni ilk bakışta anlaşılacak kadar karışıktır.

Yerel ağzılara yönelik ilk derlemelerde bu biçimlerin geçmediğini görüyoruz. Örneğin Hamit Zübeyr [Koşay] ile İshak Refet [Işıtman]'a borçlu olduğumuz *Anadilden derlemeler*'de (1932) *baladız*, *balardız*, *paladız*'a benzer verilere rastlanmaz. Bu biçimler ilk olarak Türk Dil Kurumunun yayımlanmış olduğu *Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi* (İstanbul 1939-1951) adlı diyalektolojik sözlükte ortaya çıktı. Bu biçimlerin komşu (veya yabancı) dillerden geldiği anlaşılıyor. Ancak bu yolda açık bir düşünce edinmek için yerel ağzılarda kullanılan verileri gözden geçirmek gerekir, doğal olarak...

DD'de geçen verileri alfabe sırasına göre sayalım:

badarız 'ağaçların dibinde çıkan piç, sürgün' (Bolvadin "Afyon").

baladız 'ağaç filizi, sürgünü, fişkın' (Dadya "Muğla"; Aydın).

balardız 'asmanın kökünden süren muzır filiz, piç' (Sille "Konya").

balarız 'üzüm çubuklarının kökünden çıkan filiz' (Konya ili).

baravuz 'asma filizi, üzüm çubuklarının taze sürgünü' (Niğde).

paladız 'ağaç köklerinde çıkan piç' (Kütahya).

Bu verilerle *palatır* 'piçleri kırılmış asma' (Manisa); 'budanmış bağ kütüklerinden çıkan filizler' (Sungurlu "Çorum"); 'sararan hububatın tarlaya dökülen yaprakları' (Viran köyü "Kütahya") biçimi arasında büyük bir benzerlik olduğu göze çarpar. Ancak *palatır*'ın *paladız*, *baladız* biçimleriyle birleştirilmesi kolay değildir.

Daha sonra bunlara benzer birtakım verilerin Türk Dil Kurumunun *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*'nde (Ankara 1963-1982) de geçtiğine tanık olduk. Bu verileri de sırasıyla gözden geçirelim:

baladız 1. 'ağaç, asma filizi, sürgün, fişkın, piç' (Ulubey *Uluborlu, *Eğridir köyleri-Isparta; *Ürkütlü, *Bucak-Burdur; Oguz, Akalan *Acıpayam, Karataş, Babadağ *Sarayköy, İğdir *Çivril, *Çal köyleri-Denizli; Eymir, *Bozdoğan, Kırcaklı *Nazilli-Aydın; Tepeköy *Torbalı, Furunlu *Bayındır-İzmir; *Datça-Muğla).

balardız (Sille-Konya).

balarız (Konya).

balarız (Konya).

balaz (Kelekçi *Acıpayam-Denizli).

baldız (*Eşme ve çevresi-Uşak).

baravuz 'asma filizi, üzüm çubuklarının taze sürgünü' (Bahçeli *Bor-Niğde).

barayız (Doğanbey *Beyşehir-Konya).

barazıt 'kökten süren ve ağaca zarar veren sürgünler' (İshaklı *Bolvadin-

Afyon)

paladıız 1. 'ağaçların, sebzelerin dibinden çıkan filizler, sürgünler' (Bereketli *Tavas-Denizli; Eymir *Bozdoğan-Aydın; Kütahya; *Milâs-Muğla; 2. 'kısa kalmış, baş vermemiş darı sapı' (Şeref *Yatağan-Muğla). *DD*'de olduğu gibi, *palatır* biçimi *DS*'de de 1. 'sararmış tahılın tarlaya dökülen yaprakları' (Viranköy-Kütahya); 2. 'budanmış omcaların dibinden çıkan sürgünler' (Bekilli *Çal-Denizli; Sungurlu-Çorum) olarak geçer. Manisa'da *palatır* daha çok omcaların dipten çıkan sürgünlerini, piçlerini kırma işlemi' olarak kullanılır.

Yukarıda açıkladığım gibi, *palatır*'ın *paladıız* (> *baladıız*)... gibi verilerle birleştirilmesinden kolay kolay söz edilemez.

DS'nin Ek'inde de göz önünde tutulmaya değer birkaç veri geçer:

badarız 'ağaç sürgünü' (Afyon).

barazıt 1. 'aşılı meyve ağacının dibinden süren filizler' (Dereçine *Sultandağı-Afyon); 2. 'yeni yetişen fundalık' (Dereçine *Sultandağı-Afyon).

DS'de geçen verilerin bir bölümü *DD*'den alınmıştır. Ancak *DS*'de birtakım yeni verilere rastlandığını da görüyoruz.

DD'de geçen veriler arasında yalnız bir yerde kullanıldığı bildirilen birtakım biçimlerin *hapax*'a benzediğinin altını çizelim. *DS*'de olduğu gibi geçmesi bu verileri doğrulamaya yetmez.

Son yıllarda yapılan yayınlarda bu yolda yeni verilere rastlanmadığını görüyoruz. Örnek olarak Kâzım Yedekçioğlu *Kayseri Ağzı II Sözcükler* (Kayseri 1992) adlı sözlüğünde üzerinde durduğumuz verilere benzer bir biçim vermemiştir.

Yukarıda sıraladığımız veriler arasında anlam bakımından açıklanmaya değer bir fark olmadığı açıktır. Buna karşılık bu veriler arasında biçim yönünden ilginç başlıklar olduğu daha ilk bakışta göze çarpıyor. Bu verilerin altında yabancı dillerden alınma bir sözün saklandığı anlaşılıyor. Yabancı dillerden alınan sözlerin kolaylıkla biçim değiştirdiklerini biliyoruz. Kuşkusuz, saydığımız veriler de yabancı bir dilden alınmıştır. Ancak sorun, saydığımız verilerin dayandığı orijinal biçimin seçiminde düğümleniyor. Daha açık bir anlatımla, hangi biçimden yola çıkalım? Gözden geçirdiğimiz verilerin altında hangi biçim yatmaktadır?

Bu sorunun beni uzun süre uğraştırdığını saklamayacağım. Sonunda Afyon'un Bolvadin ilçesine bağlı İshaklı köyünde kullanılan *barazıt* biçiminden yola çıkmak gerektiğine inandım. Kökten süren ve ağaca zarar veren sürgünlere verilen *barazıt* adının yanında bu köyde *barazıt* biçimi de yaşıyor. Bu biçimden sonra *barazıt*'in Avrupa dillerinde yaygın olarak kullanılan *para-*

Anadolu Ağızlarında 'Ağaç Sürgünü'

zit'ten başka bir şey olmadığı açıklık kazandı (Fransızca, İngilizce *parasite*, Almanca *Parasit*).

Batı dillerinden, büyük olasılıkla Fransızcadan alındığı anlaşılan *parazit* biçimi, yerel ağızlarda *barazit* (>*barazit*) olarak yaygınlık kazanmıştır. *Barazit* (> *barazit*) biçiminin ağızlarda göçüşme (métathèse) sonunda **baratız* biçimini aldığı anlaşılıyor. Ne var ki diyalektolojik sözlüklerimizde bu biçimin geçmediği göze çarpıyor. Bununla birlikte, yerel ağızlarda **baratız*'ın **baradız* olarak geçtiğini ön görebiliriz. Bu biçimin sözlüklerde geçmediğinin altını çizelim. Ancak Afyon'da yaşayan *badarız* biçimi **baradız*'ı açık olarak tanımlayabilir. *Badarız* biçimi **baradız*'ın göçüşmeli bir biçiminden başka bir şey olamaz.

Yerel ağızlarda *barazit* biçiminin daha sonra **balazıt*'a çevrildiği anlaşılıyor.

*Balazıt biçiminden *baladız*'a geçebilmek için birkaç ayaklı bir köprü kurmak gerekecektir. Bu köprünün ilk ayağı olarak **balatız* biçimini kurabiliriz. Bu ayak **balazıt* ayağından yola çıkarak bir göçüşme yoluyla gerçekleştirilecektir. Yukarıda *barazit*> **baratız* (>**baradız*) örneğinde de aynı göçüşmeye tanık olmuştuk.

Yeri geldi. *Barazit* >**baratız* (>**baradız*) ve *balazıt* >**balatız* (>*baladız*) göçüşmesine örnek olarak yerel ağızlarda gördüğümüz *balartı* (*balart*) 'taze incir'>*balatır* biçimlerini gösterebiliriz. Ağızlarda çam ağacından yapıma su kabına verilen *boduç* adının *bocut*'a çevrilmesi de üzerinde durulmaya değer bir örnektir. Yerel ağızlarda kullanılan *badıç* (>*badıç*) 'fasulye, bakla gibi yeşil sebzelerin, içinde tohumların sıralanmış bulunduğu kabuk' biçiminin *bacut*'a çevrilmesi de buna benzer bir göçüşmedir.

Son olarak, **balatız* ayağı ile *baladız* arasında bir *t>d* değişmesi kalacaktır ki buna kolaylıkla birçok örnek verilebilir.

Yerel ağızlarda *baladız* yanında yalnız bir yerde *balardız* biçiminin geçtiğini gördük. Bu biçimdeki *r*'nin sonradan türediği açıktır. Ağızlarda buna benzer ikincil *r*'ler ara sıra göze çarpar. *Baladız*'ın yanında gördüğümüz *balardız*'daki *r* bakımından *angurt* biçimi güzel bir örnektir. Yerel ağızlarda dar bir yörede yaşayan *angurt*, tüyleri kiremit renginde, ördeğe benzer bir su kuşuna verdiğimiz *angıt* (~*angut*) adının bir yan biçimidir. Yerel ağızlarda *palamut* yanında kullanılan *balamut* biçiminin de *balamurt* olarak geçtiğine tanık oluyoruz.

Ağızlarda *baladız* yanında *paladız* biçiminin geçtiğini yukarıda açıklamıştım. Bu biçimin başındaki *p*'nin *parazit*'ten kaldığı düşünülebilir. Bununla birlikte, *baladız*>*paladız* gelişmesi de diyalektolojik açıdan doğal bir olay

olarak değerlendirilebilir.

Paladıız biçimi yanında Anadolu ağızlarında birkaç yerde geçtiğini gördüğümüz *palatır*, çarpıcı ve düşündürücü bir biçimdir. Yalnız bir yerde kullanılan bir biçim olduğu anlaşılan verileri *bapax* olarak değerlendirmek ve düzeltmek olanağı vardır, ama *palatır*'ın birkaç yerde kullanıldığı göze çarpıyor. "Sırça köşkte..." yazılarımda, *Derleme Dergisi* ve *Derleme Sözlüğü*'nde *r* ve *z*'lerin karıştırıldığına tanıklık eden birtakım veriler üzerinde durmuştum. Bununla birlikte, *paladıız*'ın sonundaki *z*'nin *r*'ye çevrildiği kolay kolay düşünülemez, sanırım. O açıdan yukarıda da açıkladığım gibi, *palatır*'ın *palatız* diye düzeltilmesi üzerinde durulamaz.

Konya'da kullanılan *balarış* ve *balarız* biçimleri de ses yönünden gözden geçirilmeye açıktır. Denizli'nin Acıpayam ilçesine bağlı Kelekçi köyünden derlenen *balaz* biçiminin açıklanması daha kolaydır. Yalnız bir yerde kullanıldığı anlaşılan *baldıız* biçiminde *baladıız*'ın içindeki *a* ünlüsü düşmüştür. Ağızlarda *baladıız* > *baldıız* olayına benzer örnekler sık sık rastlanır. Güzel bir örnek olarak harmanlarda kullanılan büyük yabaya verilen *anadut* adı gösterilebilir. Rumca *ἀναδότη*'den kalma bir alıntı olduğunu bildiğimiz bu ad ağızlarda *andut* olarak da geçer.

Niğde'nin Bor ilçesine bağlı Bahçeli köyünde kullanılan *baravuz* ile Konya'nın Beyşehir ilçesine bağlı Doğanbey köyünde geçen *barayız* arasında açık bir benzerlik göze çarpar. Bu biçimlerde *baradıız*'ın *-d-*'si *-v-* ve *-y-*'ye çevrilmiştir. Yerel ağızlarda bunlara benzer ses olayları az değildir.¹

¹ Bu yazı Andreas Tietze'nin *Taribi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati* (İstanbul-Wien 2002) adlı sözlüğünün yayımlanmasından önce yazılmıştı. Anadolu ağızlarında geçen yabancı dillerden alınma sözlerin kökeni üzerinde özenle duran Tietze'nin *barazit* ve *barazıt* biçimlerini sözlüğüne almış olacağını ön görmüştüm. Ancak bu beklentim boş çıktı. Tietze *barazit* ve *barazıt* biçimlerini sözlüğüne almamıştı.